

VERBORGEN TEUGEL

“Nous n’avons autre refuge qu’à sa providence.”

Calvijn in CR 81, 273.

“Tant y a que Dieu lasche la bride à Satan, qu’il attire avec luy ses serviteurs, lesquels nous donneront de tels assauts comme nous verrons que Iob a enduré.”

Calvijn, Sermon 1, Job 1:1, CO 33, 23.

“Que le diable est prince du monde, ce seroit pour nous effrayer n’estoit que nous cognussions qu’il y a une bride par-dessus, que le retient et empesche de faire ce qu’il voudroit.”

Calvijn, Sermon 4, Job 1:6-8, CO 33, 60.

“Comme nous vismes hier que Dieu a en sa main ceux qui déçoivent, et ceux qui sont trompez, aussi maintenant Iob poursuit à declarer que les changemens et revolutions qu’on voit au monde ne viennent point par cas fortuit: mais que c’est Dieu qui le dispose ainsi, et qu’il faut que nous cognissions quand le monde est ainsi troublé qu’il y a une bride secrette d’enhaut, que les choses ne sont iamais si confuses que Dieu n’ordonne par-dessus comme bon luy semble.”

Calvijn, Sermon 48, Job 12:17-25, CO 33, 593.

Ton Ouwerkerk

Verborgen teugel

Calvijn over Gods voorzienigheid
en het kwaad in zijn preken over
het boek Job

Boekencentrum

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp omslag: Pjotr Design Studio, www.pjotr-designstudio.com

Vormgeving binnenwerk: Gewoon Geertje

ISBN 978 90 239 7111 5

NUR 703

© 2016 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorwoord

Mijn boek omvat een theologie-historisch onderzoek naar Calvijns opvatting over Gods voorzienigheid en het kwaad in zijn Job-preken. Daarbij is de wijze van denken van de reformator van Genève met betrekking tot de filosofische causaliteitsconcepten object van onderzoek geweest.

God bestuurt alle dingen, luidt Calvijns opvatting over de goddelijke voorzienigheid. Dat geldt ook voor het onderhavige onderzoek. Het is in de weg van die voorzienigheid dat ik de kracht, de volharding en de gezondheid heb ontvangen om dit project af te ronden. Dat maakt God groot en mij klein.

Verschillende personen hebben mij met raad en daad bijgestaan. Hun deskundigheid, hartelijkheid en vriendschap heb ik als weldadig ervaren. God geeft vrienden, heeft Calvijn gezegd. De Theologische Universiteit Apeldoorn ben ik dank verschuldigd, omdat ik er altijd welkom was en van haar middelen gebruik mocht maken. De bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek mevrouw N. van der Mijden-Groenendijk ben ik erkentelijk voor haar bibliothecaire steun. Zij is mij zeer behulpzaam geweest. Mijn bijzondere dank gaat uit naar prof. dr. E.A. de Boer van de Theologische Universiteit Kampen. Zijn scherpe geest en enthousiasme zijn van onmisbare waarde geweest bij de totstandkoming van mijn boek. Zonder hem zou *Verborgen teugel* niet zijn geworden wat het nu is. Zijn kennis van zaken én zijn christelijke houding jegens mij hebben grote indruk op mij gemaakt. Zijn welwillendheid om een opstel van zijn hand toe te voegen aan mijn boek is daar een teken van en verhoogt de waarde van mijn boek.

Volgens Calvijn is het ergste van alle ellende de voorzienigheid niet te kennen en het grootste geluk is erin gelegen, die wel te kennen. Mijn levensgeschiedenis wordt erdoor gekenmerkt. God is zowel God als goed, almachtig als rechtvaardig.

Ton Ouwerkerk
Gouda, najaar 2016

Inhoud

Ten geleide – ‘De dop kraken om de noot te kunnen eten’	13
Het lijdensonderwijs van het boek Job in de eeuw van de Reformatie	
<i>Dr. Erik A. de Boer</i>	
1 – Inleiding	23
1.1 Het thema en probleemstelling	23
1.2 Theologiegeschiedenis	24
1.3 Hedendaagse reflecties over God en het kwaad	26
1.3.1 Naturalisme	26
1.3.2 Gods almacht (Harold S. Kushner)	27
1.3.3 Twijfel aan Gods goedheid (Matthias Smalbrugge)	27
1.3.4 Afgrond (Rüdiger Safranski)	29
1.3.5 Een ethische en tragische benadering van het kwaad (Petruschka Schaafsma)	30
1.3.6 ‘Free-will-defence’ versus monisme (A.H. van Veluw)	31
1.3.7 Sceptisch theïsme	34
1.3.8 Balans	34
1.4 Stand van het onderzoek	35
1.4.1 Waarom hebben vroegere auteurs de relatie tussen voorzienigheid en kwaad verwaarloosd?	39
1.5 Onderzoeksvraag en opbouw van het onderzoek	42
1.6 Aard en methode van het onderzoek	44
1.6.1 De aard van het onderzoek	44
1.6.2 De methode van het onderzoek	45
2 – De Geneefse reformator in biografisch-historisch perspectief	46
2.1 Inleiding	46
2.2 Biografie en theologie	47
2.2.1 Oriëntatie	47
2.2.2 Preken	50
2.2.3 Dynamiek	52
2.2.4 Was Calvijn een biblicist?	54
2.2.5 Kerkherstel betekent kerkstrijd	55
2.2.6 Vluchtelingengemeente	58
2.3 De plaats van het boek Job in de preken	65
2.3.1 Waarom kiest Calvijn Job?	65
2.3.2 Een bijzonder geval	70

2.3.3	Calvijn zelf over het boek Job	72
2.3.4	Evaluatie en conclusie	73
3	Institutie of onderwijzing (1536-1559)	75
3.1	Inleiding	75
3.2	Theologie-historische ontwikkeling	76
3.2.1	Eerste editie (1535/36)	76
3.2.2	Edities 1539/43/50	78
3.3	Editie 1559	80
3.3.1	Inleiding	80
3.3.2	Onderhouding, bewaring en regering	84
3.3.3	Gods wil als de rechtvaardige oorzaak van alle dingen	88
3.3.4	Gods voorzienigheid en het kwaad: geen toelating	95
3.4	Evaluatie en conclusie	104
3.4.1	Is er ontwikkeling in Calvijns behandeling van de voorzienigheidsleer en de plaats van het kwaad daarin in de onderscheiden edities van de Institutie?	104
3.4.2	Relatie providentie en predestinatie	107
4	Calvijns gebruik en herformulering van filosofische causaliteitsconcepten	110
4.1	Inleiding	110
4.2	Causaliteitsterminologie. Een verkenning	111
4.2.1	Gereformeerde Scholastiek	114
4.3	De aeterna Dei praedestinatione (1552) of de eeuwige voorbeschikking van God	116
4.3.1	Calvijns causale denken in soteriologisch perspectief	116
4.3.2	Balans	131
4.4	Calvijns herformulering van de causaliteitsleer	132
4.4.1	Inleiding	132
4.4.2	Gods almacht	132
4.4.3	Gods wil	133
4.4.4	Gods soevereiniteit	137
4.4.5	Noodzakelijkheid	138
4.4.6	Toeval, mogelijkheid en contingentie	141
4.4.7	Causa prima en causae secundae	143
4.5	Evaluatie	145

4.6	De sleutelvraag	150
4.6.1	Calvijn over <i>necessitas consequentiae</i> en de <i>necessitas consequentis</i>	154
4.6.2	Consistentie en inconsistentie bij Calvijn	155
4.6.3	Conclusie	160
5 – Calvijns tekstreceptie		162
5.1	Inleiding	162
5.2	Herkomst en gebruik van de <i>providentia Dei</i> . Een dogmenhistorisch overzicht	164
5.3	Calvijn en het patristisch getuigenis	167
5.3.1	Inleiding	167
5.3.2	De kerkvaders en het boek Job. Het (Griekse) Oosten	168
5.3.3	De kerkvaders en het boek Job. Het (Latijnse) Westen	169
5.4	De status van de kerkvaders in hun duiding van Job	170
5.4.1	De persoon van Job	170
5.4.2	Het spreken van God	172
5.4.3	Evaluatie	173
5.5	Calvijns receptie van de kerkvaders	173
5.6	Calvijn en de (laat) middeleeuwse traditie	176
5.6.1	Inleiding	176
5.6.2	Achtergrond	178
5.6.3	Job-interpretaties. Continuïteit en discontinuïteit	181
5.6.4	Het probleem van de perceptie	182
5.6.5	Evaluatie	183
5.7	Calvijns Job-interpretatie en de middeleeuwse traditie	183
5.7.1	Frequent voorkomende passages in de exegetische traditie	184
5.7.2	Opvallende kenmerken in Calvijns preken over Job	187
5.8	Calvijns tekstreceptie in de contemporaine context	202
5.8.1	Luther en Calvijn	203
5.8.2	Hoe verhoudt Calvijns Job-interpretatie zich tot zijn tijdgenoten?	205
5.9	Samenvattende conclusies	207
6 – <i>Hominum confusione et Dei providentia</i>		211
<i>(De mens wikt, God beschikt)</i>		
6.1	Inleiding	211
6.2	God beschikt	212
6.2.1	Hoe God beschikt	214
6.3	Gods raadsplan en voorzienigheid	217
6.4	God beproeft en satan verzoekt	220

6.5	Geduld en verootmoediging	223
6.6	God is goed en God	226
6.7	Zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet ontvangen?	229
6.8	Balans	234
6.9	God en het kwaad	234
	6.9.1 Voorzienigheid en het kwaad	238
	6.9.2 Rust vinden in Gods voorzienigheid	241
6.10	God is een toevlucht	243
6.11	'Hoe' God is	246
	6.11.1 God vermomt zich	247
6.12	De hand van God: geen toeval, geen toelating	253
6.13	De verborgen teugel van Gods voorzienigheid	259
6.14	Jezus Christus is de spiegel van Gods genade. Het nut van kastijdingen	261
6.15	Wraak, geen wreedheid	265
6.16	God is Rechter van de wereld. Het is zijn ambt de wereld te besturen	268
	6.16.1 God is niet werkeloos in de hemel	272
	6.16.2 Gods besturing en onderhouding door zijn Woord	273
6.17	Geestelijke worstelingen als toetssteen	275
6.18	Gods raad en voorzienigheid: de troost van de gelovigen	281
6.19	Gods macht is verbonden met zijn rechtvaardigheid	285
6.20	Vervulling en onthulling	287
6.21	Geen absolute macht in God. Zijn grootheid en verborgenheid	289
6.22	Gods voorzienigheid en het ambt van de gelovigen	293
6.23	God waarmerkt zijn onderricht met kastijding	294
6.24	Er is geen onrechtvaardigheid in God	297
6.25	God vergeldt	298
6.26	Van nature heeft God alleen het bestuur over de wereld	301
6.27	De genade van God en het geduld van Job	304
6.28	Samenvattende conclusies	309
6.29	Slotbeschouwing	318
	6.29.1 Blijf van God af. De uitkomst binnen de gegeven context	318
	6.29.2 Een kritische bespreking tegen de achtergrond dat levende theologie een zoeken is naar woorden voor wat ons teveel en ondoorgroendelijk is	323
7	Epiloog: perspectief en balans	325
7.1	Inleiding	325
7.2	Perspectief	326
	7.2.1 Biografisch-historisch	326
	7.2.2 Historisch-genetisch-theologisch	326
	7.2.3 Calvijns wijze van denken	328
	7.2.4 Exegetische traditie	329

7.2.5	Voorzienigheid van God als een verborgen teugel	330
7.2.6	Geen theologie-historische evolutie in het denken van Calvijn	331
7.3	Sterke en zwakke kanten bij Calvijn. Discussie	332
7.4	Balans	340
Literatuur		347
1.	Lijst van afkortingen	347
2.	Historische bronnen	348
3.	Elektronisch instrumentarium	350
4.	Vertalingen	350
	Job	350
	Institutie	351
5.	Algemene literatuur	352
6.	Secundaire literatuur	353
Samenvatting		373
Curriculum vitae		391
Aanhangsel – De gebeden van Calvijn aan het begin en einde van zijn Job-preken		393
	Priere que fait ordinairement M. Iean Calvin au commencement de ses sermons	393
	Priere que fait ordinairement M. Iean Calvin en la fin de chacun sermon	393

Ten geleide

‘De dop kraken om de noot te kunnen eten’

Het lijdensonderwijs van het boek Job in de eeuw van de Reformatie

Dr. Erik A. de Boer

In het jaar 1600 publiceerde de Utrechtse predikant Johannes Gerobulus een vertaling van Theodorus Beza's commentaar op het boek Job (1589). Het is de eerste reformatorische commentaar die op dit bijbelboek in het Nederlands zou verschijnen: *Job. Met een volle verclaringe over de twee eerste Capittelen ende met schone zeer-rijcke Summarien over de navolghende veertich, mitsgaders eene grondighe openinghe van den Text.*¹ Bij dezelfde drukker was een jaar eerder al een vertaling verschenen van Beza's preken *Op de historie der Passien ofte des Lijdens ende Begraeffnisse onses Heeren Jesu Christi door den vier Evangelisten beschreven.*² Naast het lijdensverhaal van Jezus zag de uitgever een markt voor het lijdensverhaal van Job.

Terwijl ondergetekende bezig was met de geschiedenis van de Nederlandse reformatie, in het bijzonder in het Sticht van Utrecht, werkte Ton Ouwerkerk aan zijn analyse van de preken van Johannes Calvijn over het boek Job. Omdat de geschiedenis van de exegetische mij boeit nam ik de gelegenheid te baat om eens te kijken naar de historie van de uitleg van Job in de zestiende eeuw. Welke bijbelverklarenders hielden zich met dit wijsheidsboek bezig in de eeuw van de Reformatie die op de vertaling van Beza in het Nederlands zou uitlopen?

Drama in drie bedrijven

In de zestiger jaren van de zestiende eeuw kreeg het boek Job veel aandacht van de uitgevers in Genève. Aanleiding daartoe lijkt het feit dat Johannes Calvijn van februari 1554 tot maart 1555 zijn reeks van honderdnegenenvijftig doordeweekse preken

1 Bibliografische beschrijving in: 'Supplément à la bibliographie des Éditions hollandaises de Bèze', in: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance. Travaux et documents XXIII* (2962), 567-571. Het werk werd gedrukt door Laurens Jacobsz 'op 't Water in den vergulden Bybel' te Amsterdam (1600).

2 'Supplément à la bibliographie des Éditions hollandaises de Bèze', 570v. Gedrukt te Haarlem door Gillis Rooman voor Laurens Jacobsz.

had gehouden – een doorgang van veertien maanden. In 1563 wist uitgever Antoine Vincent de hand te leggen op de manuscripten en publiceerde de Franstalige preken in een pil van zo'n 900 pagina's (in-2°).³ Een vertaling in de theologische taal van die dagen, het Latijn, zou pas in 1593 verschijnen, lang na Calvijns dood. Om de markt voor bijbelcommentaren te bedienen was in 1562 al de eerste Franse vertaling verschenen van Johannes Oecolampadius' commentaar uit 1532 (Bazel), gevolgd door een Geneefse editie van de Latijnse uitgave in 1563. Was er een markt voor publicaties in de volkstaal omdat de bevolking van het nabijgelegen Frankrijk leed onder de godsdienstoorlogen? Bekend is dat generaal Gaspar de Coligny troost vond door Calvijns preken over Job te lezen. Zijn biograaf vertelt: 'Vooral sinds de vrede, zich terugtrekkend in La Rochelle, laat hij geen dag voorbij gaan waarin hij niet, 's avonds en 's morgens, een van Calvijns preken over het boek Job leest. Daarover zegt hij gewoonlijk dat deze geschiedenis zijn troost en zijn gebruikelijk geneesmiddel is tegen al zijn kwalen'.⁴

Oecolampadius' commentaar is kort en bondig. Hij stelt in het voorwoord dat het thema is 'de overdenking van de goddelijke voorzienigheid, waarin wij het geneesmiddel kunnen vinden met de sterkste en meest zekere werkzaamheid om allerlei soorten plagen en beproeving te verzachten. Ook de meest zekere steun om geduldig het kruis te dragen, meer dan in al de scholen der wijzen van deze wereld'.⁵ De reformator van Bazel beschouwt Job als werkelijke geschiedenis en ziet het boek gecomponeerd als een drama in drie bedrijven.

Doctrina en uitleg

In deze bijdrage bezien we hoe het boek Job in de zestiende eeuw benaderd werd door Jean Calvin, Théodore de Bèze en Jean Mercier. We kijken naar de algemene benadering en, meer speciaal, naar het beeld van duivel, kwaad en lijden. Daarbij is Beza de 'linking pin' tussen Calvin en Mercier, omdat hij zowel de Latijnse editie van Calvijns preken als van Merciers commentaar verzorgde en van een inleiding voorzag.

Beza kiest in zijn voorwoord bij de Latijnse vertaling (1593) van Calvijns preken over Job een metafoor om de betekenis die de geloofsleer voor de tekstuitleg heeft te verwoorden. 'Om met vrucht in de kerk de heilige Schriften te horen is het niet alleen nodig dat we de werkelijke betekenis (*sensus*) begrijpen. Het is ook nodig dat de geloofsleer (*doctrina*) erbij gehaald wordt voor de doelmatige uitleg van de *loci communes*. Zij moet in de harten van de gelovigen ingeprent worden

3 BC II, 63/22 (p. 1036v).

4 Aangehaald in Rodolphe Peter – Jean-François Gilmont, *Bibliotheca calviniana. Les œuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*, vol. 2, *Écrits théologiques, littéraires et juridiques 1555-1564* (Genève: Librairie Droz, 1994), 1036v (63/22).

5 *Exposition de M. Jean Oecolampade sur le livre de Job* (Genève: Vincent Bres, 1562) en (Genève: Jaques Berthet, 1562). Vgl. *In librum Iob exegetata* (Basel, 1532), herdruk in *Io. Oecolampadii viri doctissimi in librum Iob exegetate. Eiusdem in Danielem prophetam libri duo* (Genève: Jean Crespin, 1563).

door middel van krachtige en ernstige vermaningen, aansporingen, prikkels en vertroosting. ⁶ Het is vooral belangrijk dat de leer bij de uitleg komt, ‘evenals het nodig is dat hij de dop kraakt die de noot wil eten’.

Het Latijnse *doctrina*, gewoonlijk met ‘leer’ vertaald correspondeert met het Griekse *didaskalia*. De vertaling ‘onderwijs’ is adequaat. Calvijn onderscheidde in de uitleg van de Schrift tussen *historia* en *doctrina*. ⁷ De eerste is het verhaal, de geschiede werkelijkheid waarin God naar zijn volk komt. De tweede is de aanspraak, de openbaringsinhoud die in de Schrift vervat is. Zonder dat conceptueel verder te doordenken en te duiden kan Beza de leer vergelijken met de kern van de noot, met de noot in de dop. Met behulp van de *loci communes*, de theologische systematisering, wordt de dop gekraakt en komt de heerlijke *doctrina* vrij om ervan te genieten. Daarbij staat de leer van Gods *providentia* (voorzienigheid) centraal, terwijl Job vooral geoefend wordt in de *patientia*, de deugd van het geduld.

Kerkvaders en Hebraïsten

Welke kerkvaders wijzen de weg en welke gidsen zijn er in eigen tijd? Beza noemt een Griekse en een Latijnse vader en twee zestiende-eeuwers die het boek Job uitgelegd hebben. Met de eerste twee doelt hij op Origenes’ *Homilia*, toegankelijk in de uitgave van Froben van 1557, verzorgd door Erasmus, en op Gregorius de Grote’s *Moralia in Iob* (eind zesde eeuw). ⁸ Het middeleeuwse standaardwerk van bijbeluitleg, de *Glossa ordinaria*, wordt wat het boek Job betreft beheerst door de uitleg van Gregorius’ *Moralia* en was daarmee de meest bekende lijn van uitleg. ⁹

In het nieuwere Calvinonderzoek heeft Susan Schreiner Calvijns uitleg van Job geplaatst tegen de achtergrond van die van Gregorius’ *Moralia*, Maimonides’ uitleg in het Arabische *Dalādat-al-Sari’irīn* (c.1190) en Thomas van Aquino’s *Expositio super Iob ad litteram* (1262-1265). ¹⁰ Maimonides noemt de providentie als thema en ziet Jobs zwakte vooral in een gebrek aan wijsheid. Door de beproeving en het

6 De Latijnse tekst van Beza’s voorwoord uit 1593 in *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, dl. 33 (Brunswick: C.A. Schwetschke, 1887), p. [13]. Voortaan afgekort als CO.

7 Zie E.A. de Boer, *The Genevan School of the Prophets. The congregations of the Company of Pastors and its Influence in 16th Century Europe* [Travaux d’Humanisme et Renaissance, vol 513] (Genève: Librairie Droz, 2012), 154f.

8 Origenes, *Homilia* in: *Origenis Adamantii eximii scripturarum interpretis opera quae quidem extant omni*, ed. Erasmus (Bazel: Joh. Froben, 1557), f. 407-494; Gregorius de Grote, *Moralia in Iob*, ed. M. Adriaen, CCSL 143, 143A-B (1979-1985) (vert. J. Bliss, *Morals on the Book of Job by Gregory the Great* (Library of the Fathers, dl. 18, 21, 23, 31). Daarnaast is er van Ambrosius zijn *De interpellatione Iob et David*, in: CSEL 32.2, 211-296 (ed. 1897); Augustinus, *Adnotationes in Iob*, ed. J. Zuycha (1895) in: CSEL 28.2, 509-628; Dydimus van Alexandrië, Dydimus der Blinde, *Kommentar zu Hiob*, 4 delen, ed. A. Henrichs, U. Hagedorn, L. Koenen, in: PTA 1-3, 33.1 (1968, 1085).

9 E. Ann Matter, ‘The Church Fathers and the Glossa Ordinaria’, in: Irena Backus (ed.), *The Reception of the Church Fathers in the West*, dl. 1 (Boston – Leiden: Brill Academic, 2001), 91v.

10 Susan E. Schreiner, *Where shall wisdom be found? Calvin’s Exegesis of Job from Medieval and Modern Perspectives* (Chicago / London: University of Chicago Press, 1994).